

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ТАРИХИ.

*Наманган вилоят тарихи ва маданияти
давлат музейи илмий ходими Розия Пулатова*

1510 йилда Шайбонийхон вафотидан сўнг Хоразм худуди Эрон шоҳи Исмоил томонидан бўйсундирилди. 1510-1512 йилларда Хоразмни Эрон шоҳининг ноиблари идора қилдилар. Аммо, 1512 йилда Хоразм худудларида эронийларга қарши халқ ҳаракатлари бошланди. Ушбу ҳаракатга Вазир шаҳрининг (Устюртда, Кўхна Урганчдан 60 км узоқликда жойлашган бу шаҳарни XVасрда ўзбек хонлардан бўлган Мустафоҳон барпо этган) қозиси Умар Шайх бошчилик қилди. Қўзғолончилар Хоразмнинг Вазир, Урганч, Хива, Хазорасп шаҳарларидаги эроний ноиблар ва уларнинг қўшинларини қириб ташладилар. 1512 йилада Хоразмнинг обрўли шайхларидан бўлган Шайх Ота авлодлари кўчманчи ўзбекларнинг Берка султон авлодидан бўлган Элбарсхонга мактуб йўллаб, уни Хоразм тахтига таклиф қилдилар. Элбарсхон тахтга ўтиргач, эронийларни мамлакат худудидларидан бутунлай ҳайдаб чиқариб, амалда мустақил хонликка асос солди. У мамлакат худудларини ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисми, Эроннинг шимолидаги Серахс вилояти, Манғишлоқ, Абулхон, Дурун ҳисобига анча кенгайтди. Аммо, ўзбек султонлари ва шахзодалар ўртасида сиёсий бирлик йўқ эди. Тез орада улар ўртасида ҳокимият учун ўзаро курашлар авж олиб кетди. Ушбу курашлардан фойдаланган Бухоро ҳукмдори шайбоний Убайдуллахон 1537 – 1538 йилларда, қисқа муддат Хоразмни эгаллашга муваффақ бўлди. Мағлубиятга учраган Аванишхон оиласи билан шайбонийлар томонидан қатл этилди.

Убайдуллахоннинг ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. Убайдуллахон зулмига чидай олмаган хоразмликлар Анушахоннинг ворислари бошчилигида бухороликларга қарши қўзғолон кўтардилар. Убайдуллахон 1538 йилда яна Хоразмга қўшин тортди. Хазорасп билан Хива шаҳарлари оралиғидаги Кардаронхос деган жойда Бухоро қўшинлари мағлубиятга учради. Шайбонийлардан озод бўлган Хоразмда энди ички курашлар авж олиб кетди.

Хива қўнғиротлари сулоласининг сиёсий тарихи.1763 йилдан бошлаб Хивада амалда қўнғирот уруғи иноқлари ҳокимият тепасига келган бўлса-да, 1804 йилгача Хива хонлари ҳукмдор сифатида бошқа шахсни хон қилиб эълон қилганлар. Қўнғиротлар сулоласи ҳукмдорларидан Муҳаммад Амин иноқ (1763-1790йй.) Хивада ҳокимиятни қўлга олгач саройдаги бир қанча лавозим ва амалларга ўзига содиқ ва ишончли одамларни тайинлади. Янги хон шу йўл билан хонликдаги муҳим сиёсий-маъмурий, молиявий ва ҳарбий ҳокимиятни ўз қўлига олиб, айрим мустақил бекларни ўзига итоат эттирди.

Манбалар маълумотларига кўра, шаҳарлик савдогарлар, ҳунармандлар ва дин пешволари ёрдамида ўз ҳокимиятини анча мустаҳкамлаган Муҳаммад Амин инок 1770 йилда туркманлар ҳужумини, 1782 йилда Бухороликлар тажовузини муваффақиятли қайтарди. Унинг ҳукумронлиги даврида Хива хонлигида деҳқончилик, савдо – сотиқ ва ҳунармандчиликни ривожлантириш мақсадида маълум чора – тадбирлар амалга оширилди. Маҳаллий ҳукумдорларнинг ўзаро низомлари ва курашларига чек қўйилиши натижасида хонликдаги иқтисодий ҳаёт яхшиланиб борди.

Муҳаммад Аминнинг ўғли Аваз инок (1790-1804 йй.) отасининг ишларини давом эттирган бўлса, Авазнинг ўғли Элтузар инок 1804 йилда Хива тахтига ўтириб, сохта хон Абдулғози V ни ҳайдаб юборди ва ўзини расмий хон (1804-1806 йй.) деб эълон қилди. Шу тариқа Хивада қўнғиротлар сулоласи ҳукумронлиги расмий қарор топди. Элтузархон хонликдаги мустақил ҳокимларни бирлаштириш сиёсатини давом эттирди. Аммо, унинг ҳукумронлиги узоқ давом этмади. 1806 йилда Элтузархон бухороликлар билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Тахтга унинг укаси Муҳаммад Раҳимхон I ўтирди.

Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 йй.) марказлаштириш сиёсатига катта эътибор бериб, Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. Хива тарихчиларининг маълумотларига кўра, Муҳаммад Раҳимхон I хонликдаги вазиятни тўғри тушуниб, шунга яраша давлат сиёсати ишлаб чиқди ва ушбу сиёсатни қатъиятлик билан амалга оширди. Хусусан, унинг бевосита ташаббуси билан хонликда маъмурий – сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий ислохотлар ўтказилди.

Давлат тизими. Мансаблар ва унвонлар. XVII асрда Хивада муайян бир сулола ҳукмдор эмас эди. Чингизийлар сулоласига мансуб баъзи шахслар Хивага чақирилиб хонлик тахтига кўтарилган бўлса-да, амалда ҳокимият қўнғирот сулоласидан бўлган инок қўлида бўлган. 1804 йилдан бошлаб фақат Қўнғиротлар сулоласи вакиллари Хивада хон бўлганлар.

Хива хонлигида унвон ва мансабларни сарой, ҳарбий ва диний унвон ҳамда ва амалларга бўлиш мумкин. Тадқиқотчиларнинг фикрича (Ш. Воҳидов) бу тасниф соф назарий бўлиб, аслида хонлик даврида муайян унвон ва мансаблар соҳалар бўйича берилмаган. Ўша вақтда амалдор ва унвон эгаси кўпинча хонга нисбатан шахсий садоқати, қавми яқинлигидан бир мансабдан бошқа мансабга ўтиб, унвонлар соҳибига айланган. Хонликда энг олий унвон хон бўлиб, у маъмурий, сиёсий ва ҳарбий ваколатларга эга бўлган.

Хива хонлиги давлат тизимида Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ, хон ҳузурида Олий Кенгаш амал қилган. Маълумотларга кўра, бу Олий Кенгашни Муҳаммад Раҳимхон I “ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун илгари инок ва оталиқлар бошлиқ бўлган уруғ оқсоқоллари кенгаши ўрнига таъсис этган эди.

Бу Олий Кенгашга турли даъво ва жиной ишларни кўриш ва қарор чиқариш ҳуқуқини берди.” Бу Кенгашнинг ваколати чегараланган бўлиб, маслаҳат берувчи органга ўхшар, унинг аъзолари энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар бўлган. Кенгаш мажлисида бошқа амалдорларга қараганда қўпроқ иноқ, шайх ул-ислом, девонбеги ва ясувулбоши ҳал этувчи овозга эга бўлганлар. Кенгаш мажлислари масаланинг муҳимлигига қараб, хон томонидан чақирилар эди. Олий Кенгаш оқсоқоллардан, яъни, маълум мансаб ва унвон эгаларидан, чунончи, нақиб, шайх ул-ислом, мутавалли, мироб, қози, фармончи, дарға, шиғовул, дастурхончи, арбоб, мирохўр кабилардан иборат эди. Шунингдек, хоннинг қариндош уруғларидан бўлган беклар, оталиқ, иноқ ва бийлар ҳам бу кенгашга кирганлар.

Бу тор доирадаги Кенгаш гарчи давлат ташкилоти сифатида расмийлаштирилмаган бўлса-да, унинг қарори хоннинг қароридек кўрсатилса-да, амалда юқори қонун чиқарувчи маъмурий ва суд ҳокимияти эди. Кенгаш хонликнинг ички ишларига доир ҳамма масалалар бўйича қарор қабул қилар ва хонликнинг бошқа давлатлар билан бўлган ташқи муносабаларига доир муаммоларни ҳал этар эди. Гарчи Кенгаш давлатнинг турли-туман ички ва ташқи ишларини муҳокама қила олса-да, муҳокама қилинган масалалар бўйича қарор чиқариш аввало хоннинг хоҳиш – иродасига боғлиқ бўлган.

Хон саройидаги унвон ва мансаблар. Унвонлар орасида энг каттаси иноқ эди. Одатда иноқлар энг қудратли ўзбек уруғларидан тайинланган ҳамда ҳамда улар хоннинг энг яқин маслаҳатчилари бўлган. Иноқлар йирик амалдор, яъни уруғ бошлиғи ҳисобланган. Абулғозихон тантанали маросимларда ўтириш учун иноқларга ўз ёнидан тўртта жой ажратган. Иноқлар бий, султон, мингбоши каби унвонларни ҳам олганлар. XX аср бошларига келиб иноқлар бек мартабасига тушиб, олий сарой амалдорларидан маъмурий мансаб эгаларига айланадилар.

Оталиқ – уруғ оқсоқоли. Иноқ бошлиқ тўпа (гуруҳ) га бирлашган уруғ бошлиғи. Хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлган. Оталиқ қилич ва пичоқ тақиб юрган.

Бий – сарой унвони. Иноқ ва оталиқдан кейинги мартаба. Бий қабила ва уруғнинг бошлиғи ҳисобланиб, кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларнинг, жумладан ўзбекларнинг уруғ оқсоқолларига бериладиган унвон эди. XVII-XIX асрларда бийлар йирик ўзбек қабила ва уруғларига бошчилик қилиб, фақат марказий ҳокимиятга итоат этганлар. Бий унвони авлоддан авлодга мерос қилиб қолдирилган.

Амир ул-умаро – Амирларнинг амири, Хива хонлигида XIX асрнинг ўрталарида таъсис этилган. Сайид Муҳаммадхон бу унвонни биринчи марта ўзининг акаси Сайид Маҳмуд тўрага берган эди. Муҳаммад Амин иноқ

хукмронлиги даврида амир ул-умаро унинг акаси Фозилбий эди. Ўшандан кейин амир ул-умаро унвони ҳеч кимга берилмаган.

Қўшбеги – Хива хонлигида саройнинг олий мансабларидан бири бўлиб, молия ва солиқ йиғиш ишларини бажарган. Қўшбегининг махсус девони ҳамда унга тобе этувчи амалдорлари бўлган.

Меҳтар – катта, улуғ деган маънони беради. Меҳтар сарой хизматкорларининг бошлиғи вазифасини бажариб, хонга яқин кишилардан ва хон уруғига мансуб аъёнлардан тайинланган. Меҳтарнинг ҳам ўз девони бўлиб, ер солиғи “солғут” тўплаш ҳам унинг хизматиغا кирган.

Бекларбеги – Қорақалпоқ ва кўчманчи халқларнинг оқсоқолларига бериладиган фахрий унвон. Бекларбегининг вазифаси уларнинг ўз уруғларидан йиғиладиган харажатларнинг тўғрилигини текшириб туриш ва уларни тўла равишда хазинага топшириш устидан назорат қилишдан иборат бўлган. Бу лавозимга амалдорлар одатда хоннинг қариндош-уруғларидан тайинланган.

Бек - XIX асрда Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида беклар анча катта рол ўйнаганлар. Бек – хон ва давлат арбобларининг қариндошларига, фарзандларига бериладиган фахрий унвондир.

Парвоначи – хон саройидаги олий вазирлардан бири. Парвоначи саройнинг ички ва ташқи ишларида ҳам фаол қатнашиши мумкин бўлган. У арзу-шикоятларни хоннинг ҳузурига олиб кириб, жавобини қайтарган. Шунингдек, парвоначи хоннинг формонларини сарой аъёнларига етказиб турган.

Эшикоқоси – сарой дарвозаларини кўриқлаш ишларини бошқарган. Ойболта унинг мансаб аломати бўлган. Хукмдор саройда бўлган вақтда эшикоқоси уни кўриқлаш билан шуғулланган. Эшикоқоси арзгўйларнинг нима хусусда келганларини суриштириб, уларни саройдаги тегишли амалдорлар томонига жўнатар эди. Фақат жуда муҳим хабарлар билан келган кишиларгина хон ҳузурига киритилган.

Саройда дарвоза ортида турадиган қоровуллар ва махсус дарвоза кўриқчиларидан ташқари хонни кўриқлайдиган тунқатор ёки тунотарлар, яъни, кечаси билан хонни кўриқлаб чиқадиган хизматчилар ҳам бўлган.

Маҳрам – ишончли хизматкор, сидқидилдан хизмат қилувчи сарой ичкарасидаги ходим маъноларини англатади. Маҳрамлар хонга яқин кишилар ҳисобланган. Давлат бошқарувида улар бевосита хоннинг маслаҳатчилари бўлишган. Маҳрамлар хоннинг оромхонасига кириш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Хива хони саройида яна қуйидаги унвон, мансаб ва вазифалар мавжуд бўлган: офтобачи, бухчабардор, соатбардор, китобдор, мўзабардор (хон пойабзалини берувчи), шарбатдор, маҳрам боши (юқори лавозим ҳисобланган), тўшакчи, карнайчи, сурнайчи, жарчи, ошмеҳтар (хон ва сарой ошхонаси бошлиғи), сорбон (туячилар), камон халфа (овчи, қушчи), мерганлар, сайис (от

боқувчи), кўмирчи, кучанчи (эгар-жабдуқчи), тамакисоз, лойкаш, кулол, ходимчи, рўмолчи, селобчи (жом ушлаб турувчи), пояки (чилимчи), аравачи, носчи, қиличкор (қилич ва шамшир ясовчи), ошпаз, товоқчи, даракчи (отчопар), жирчи (ашулачи), йўнувчи (дурадгор), девон (мирза), мушриф (озуқа йиғувчи), божбон (закотчи) ва бошқалар.